

БУГАРСКЕ РЕПАРАЦИЈЕ И РАТНА ОДШТЕТА КАО ЕКОНОМСКО И ПОЛИТИЧКО ПИТАЊЕ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА – ПОГЛЕД КРОЗ АРХИВСКУ ГРАЂУ

239

Апстракт: У раду се разматра економски и политички значај питања ратне одштете после Првог светског рата, са посебним освртом на финансијске и економске обавезе Бугарске према Краљевини СХС (репарације, реституције и реквизиције) и начинима њиховог извршења. Посебна пажња посвећена је прегледу и приказу архивске грађе релевантне за истраживање ове теме – врсти докумената заступљених у архивским фондовима, целовитости сачуване архивске грађе, односно њеним недостацима, као и значају за научна истраживања.

Кључне речи: Први светски рат, Бугарска, Краљевина СХС, ратна штета, репарације, реституција, архивска грађа

РАТНА ОДШТЕТА И РАТНА ОДГОВОРНОСТ – УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Иако је пракса да победничке државе компензују ратне трошкове, као и штету причињену својим грађанима, на рачун побеђених држава, била позната и раније, питање ратне одштете, повезане са одговорношћу државе за покретање рата, избило је у први план као последица Првог светског рата. Тачније, ратна одговорност држава није била препозната у међународним односима пре Великог рата. Тек после њега, услед велике штете коју су претрпеле државе победнице (пре свега Француска и Белгија), поставља се питање „кривице за рат” и тражи политичка и материјална (економска и финансијска) одговорност Немачке за покретање сукоба. Може се рећи да је чланом 231. Версајског уговора² питање одговорности за

¹ научни сарадник, 0807978@gmail.com

² Мировни уговор са Немачком потписан је 28. јуна 1919. године у дворцу Версај крај Париза, по коме је и добио назив. Регулисао је низ питања – од територијалних (нове границе у Европи, као и судбина немачких колонија), до финансијских, као и питања ратне одговорности. Немачке репарације нису коначно утврђене овим уговором, јер о томе нису могле да се договоре силе победнице, тзв. Савет четворице (Сједињене Америчке Државе, Велика Британија, Француска и Италија), већ је остављено Комисији за репарације да утврди коначну суму. Једино је одређено да ће Немачка, на име одштете, у року од две године платити двадесет милиона златних франака, углавном у угљу. Овај уговор, као најважнији (јер је Намачка сматрана главним кривцем за рат), послужио је

покретање рата уведено у међународно право и међународне односе. После Првог светског рата тзв. *репарационо питање* постаје једна од кључних политичких и економских тема међународних односа, уско повезана са питањем међусавезничких дугова и економске стабилизације Европе и међународних економских односа двадесетих година прошлог века. Од самог почетка немачке репарације биле су разлог за сукобе између савезничких великих сила – Француске, са једне стране, која се залагала за високе суме и ригорозну динамику исплате репарационих обавеза од стране Немачке и САД и Велике Британије, с друге, чији су економски и политички интереси налагали да се Немачка и њена привреда што мање оптерете теретом репарација.³ Версајским уговором предвиђене су обавезе Немачке и њених савезника да надокнаде ратну штету причињену државама победницама. Овим уговором створено је посебно међународно тело – Комисија за репарације (Репарациона комисија), са седиштем у Паризу, надлежно за извршење клаузула мировних уговора⁴ које су се тичале ратне одштете (репарација, реституција, реквизиција), али и регулисање питања односа између предратних зајмова и послератних обавеза побеђених држава. Ова комисија, која је требало да одреди суме, начине и динамику репарационих плаћања, као и других облика надокнаде ратне штете, кренула је са радом почетком 1920. године. Југословенски представник при овој комисији био је дипломата Матеја Мата Бошковић⁵, који је за време Конференцији мира у Паризу био члан поли-

као образац за уговоре са другим побеђеним државама. Тек је на конференцији у Лондону марта 1921. године одређена висина немачких репарација у износу од 220 милијарди златних франака. Пре тога је на конференцији у белгијској бањи Спа одређен удео појединих држава у немачким репарацијама: највећи удео добила је Француска (52%), Велика Британија је добила 22% учешћа, Италија 10%, Белгија 8%, док је Краљевини СХС припао удео од 6,5%. Види: Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцига* (Београд: Завод за уџбенике, 2015), 131-143.

³ Види: Dr Borko Nikolajević, *Reparacije. Razvoj posleratnih odnosa između država povodom reparacija, s posebnim osvrtom na vreme posle Prvog i Drugog svetskog rata* (Sarajevo: Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša”, 1956), 17-63; Аника Момбајер, *Узроци Првог светског рата* (Београд: Clio, 2013), 43-44; Kindlberger, Čarls, *Svet u depresiji od 1929. do 1939.* (Beograd: Laguna, 2021), 49-52; Stanislav Sretenović, „Reparacije pobeđenih, dugovi pobeđenika: slučaj Francuske i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije”, *Filozofija i društvo*, broj 1 (2009), 223-243; Guillaume, Richard, “War Damage and Reparation During World War I in Europe: Between Individual Rights and State Interventionism”, *Law and War* 2021, 9781925984842. hal-03629430 (доступно на: <https://hal.science/hal-03629430/document>, приступљено 24. 9. 2024).

⁴ Осим са Немачком, мировни уговори потписани су и са осталим побеђеним државама: са Аустријом у Сен-Жермену (10. септембра 1919), са Бугарском у Нејиу (27. новембра 1919), са Мађарском у Тријанону (4. јуна 1920), са Турском у Севру (10. августа 1920).

⁵ Матеја Мата Бошковић (1864–1950) један је од водећих српских и југословенских дипломата 20. века. Као млад дипломата Краљевине Србије службовао је у Софији и Скопљу, где је 1899. године био конзул. Пензионисан је 1904, а реактивиран у службу 1907. године и постављен за посланика у Атину. На тој позицији учествовао је у стварању српско-грчког савеза 1912. године. Од 1913. године био је посланик у Лондону, у коме га затичу „Јулска криза” и Први светски рат. За време рата дошао је у сукоб са представницима Југословенског одбора и њиховим идејама о уређењу будуће југословенске државе. Разрешен је дужности у Лондону септембра 1916. године. (Детаљније о животу овог врсног дипломате види: Драган П. Бакић, „Матеја Мата Бошковић. Прилог за биографију

тичке делегације. Од седам делегација које су чиниле ову комисију, само су четири имале пуно право расправе и одлучивања о свим питањима (представници САД, Велике Британије, Француске и Италије), док су остале три делегације (Белгије, Јапана и Краљевине СХС) имале ограничена права. Тако је делегација Краљевине СХС учествовала само на седницама које су се тичале мађарских, бугарских и аустројских обавеза, са правом да буде саслушана и даје предлоге. Међутим, коначне одлуке о свим питањима биле су у рукама представника четири велике силе.⁶

ПИТАЊЕ РАТНЕ ОДШТЕТЕ БУГАРСКЕ И ЊЕГОВО РЕАЛИЗОВАЊЕ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

У делу који се тичао накнаде штете Краљевини СХС, мировним уговором предвиђене су следеће обавезе Бугарске: 1) да изврши реституцију (повраћај) железничког материјала, стоке, те различитих предмета верске и културне баштине (члан 125. мировног уговора)⁷; 2) да изврши испоруке угља из рудника Перник у року од пет година од ступања уговора на снагу и то по 50.000 тона годишње (ову обавезу Бугарска је имала само према Краљевини СХС због штете причињене на рудницама у окупираној Србији), с тим да вредност ових испоруке неће бити одбијена од репарационог дуга⁸; 3) да изврши реквизициона плаћања⁹; 5) да изврши репарациона плаћања.

241

српског дипломате”, у: *Србија 1918: ослобођење домовине, повратак ратника, живот у новој држави*, ур. Љубодраг П. Ристић (Чачак: Међуопштински историјски архив Чачак; Institut za kulturne in spominske študije, Ljubljana; Центар за историју Југославије и савремену националну историју Филозофског факултета у Београд, 2021), 155-181.

⁶ Детаљније о раду и организацији Репарационе комисије види у: Лидија Хофман Опојлевић, „Делегација Краљевине Југославије при Комисији за репарације у Паризу (1919–1930)”, *Архив. Часопис Архива Југославије*, број 1-2 (2012), 19-31.

⁷ Види: Уговор о миру са Бугарском (Нејски уговор) (Београд: Геца Кон, 1927), 62-64.

⁸ Исто, 64-65.

⁹ Питање реквизиција се не спомиње у уговору на изричит начин, али је члан 177. уговора регулисан широк спектар питања о приватним правима и интересима повређеним применом различитих „изузетних ратних мера”, и обештећењу грађана савезничких и придружених сила (Види: Уговор о миру са Бугарском..., 97-108). Под реквизицијама се подразумева „принудно одузимање одређених покретних добара од становништва, у првом реду хране, одеће, санитарског материјала, грева (...) Врши се у изузетним ситуацијама, најчешће у рату, за потребе домаћих или окупаторских војних снага.” Питање реквизиција окупаторске војске било је регулисано Хашким правилником о законима и обичајима рата на копну (1907). Види: „Rekvizicija”, у: Boris Krivokarić, *Enciklopedijski rečnik međunarodnog prava i međunarodnih odnosa*, (Београд: Службени гласник, 2010), 931-932. Бугарске окупационе власти су током рата одузимале различиту имовину (углавном летину) од становништва и за то издавале реквизиционе признанице на одређену суму новца ради касније исплате, али су реквизиције остале неисплаћене. Иначе, југословенска Влада је обавезу Бугарске да изврши реквизициона плаћања изводила из члана 125. уговора о миру, који је регулисао повратак предмета и имовине приватних лица, хартија од вредности итд. Види: Архив Југославије (АЈ), фонд 70, Министарство финансија Краљевине Југославије, ф. 463, ј.о. 761, Министарство иностраних дела – делегату при Репарационој комисији, 1. 10. 1929.

Ради извршења поменутих обавеза у Софији је формирана Међусавезничка комисија за репарације коју су чинили представници Велике Британије, Француске и Италије и која је имала широка овлашћења у погледу контроле бугарских финансијских токова. Ова комисија имала је право да централној Комисији за репарације предложи умањење или одлагање плаћања, узимајући у обзир бугарске платежне способности.¹⁰

Чланом 121. уговора одређено је да Бугарска на име репарација плати 2.250.000,000 златних франака у року од 37 година, два пута годишње (1. јануара и 1. јула), почевшу од 1. јануара 1920, са годишњом каматом од 5%. Дакле, Бугарска је за 37 година требала да исплати суму од 4.950.404,778 златних франака или нешто више од 134 милиона златних франака годишње.¹¹ Протоколом који је потписан између Међусавезничке репарационе комисије у Софији и бугарске владе 21. марта 1923. године, бугарски репарациони дуг подељен је на два дела: транша „А”, у износу од 550 милиона златних франака, са роком отплате од 60 година и годишњом каматом од 5% (прва рата требало је да буде положена 1. октобра 1923. године) и транша „Б” у износу од 1.700,000 златних франака, али је намирење овог дела одложено за 30 година.¹² Према извештају Репарационе комисије, 1. октобра 1927. године на југословенском рачуну било је 449.371 долара од бугарских репарационих уплата у седам рата (од октобра 1923. до октобра 1926. године).¹³

Делегација Краљевине СХС на Мировној конференцији није била задовољна предвиђеном сумом па је, заједно са грчком и румунском делегацијом, тражила да Бугарска на име репарација плати пет милијарди златних франака. Осим тога, да би заштитила своје интересе у погледу бугарских репарација, делегација је тражила да Краљевина СХС има свог представника у Комисији за репарације и другим надлежним комисијама који би имао иста права као и представници великих сила. Оба захтева су одбијена.¹⁴ Економски експерт југословенске делегације Велизар Јанковић сматрао је да су обзиром савезничких сила према „платежној способности Бугарске” неутемељени, јер је после рата Бугарска била у знатно бољем економском и финансијском положају од Србије. Јанковић оптужује Бугарску да је главни кривац за стање у коме се Србија налази и то због „мучког напада” 1915. године, када је Србија била принуђена да се евакуише преко Албаније. Пошто Србија другим уговорима није добила „готово ништа”, Јанковић сматра да су све југословенске наде у економски опоравак и економску сатисфакцију окренуте према мировном уговору

¹⁰ Уговор о миру са Бугарском..., 61-62, 65-70.

¹¹ Види: Никола Стојанов, Репарации и междуюзни дѣлгове (София: Печатница „П. Глушков”, 1933), 4-5; Уговор о миру са Бугарском, 59-61.

¹² Детаљније види у: Н. Стојанов, нав. дело, 6-10.

¹³ Иван Ристић, Балкански Каин и Авел. Бугарска у југословенској политици (1919–1929) (Београд: Институт за новију историју Србије; HERAedu, 2023), 113.

¹⁴ *Zapiski sa sednice delegacije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*, prir. Bogdan Krizman, Bogumil Hrabak (Београд: Кultura, 1960), 150; Архив Југославије (даље: АЈ), фонд 336, Делегација Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу, ф. 43, 2162, Извештај Косте Стојановића Николи Пашићу, 13. 6. 1919.

са Бугарском.¹⁵ Економско-финансијска секција при делегацији на Мировној конференцији проценила је да је Бугарска, само по две ставке, нанела штету Србији која је износила око 2,5 милијарде франака: услед злочина бугарских окупационих снага око 40.000 породица остало је без хранитеља, што значи изгубљену вредност од око милијарду франака; штета по живот и здравље депортованог цивилног становништва износила би око 1,5 милијарду франака, имајући у виду само око 52.000 људи који су се вратили из интернације.¹⁶

Од поменутих обавеза Бугарска је у потпуности, до новембра 1922. године, извршила реституцију железничког материјала.¹⁷ Новембра 1920. године у Бугарској је усвојен Закон о повратку предмета одузетих из суседних држава за време рата. Убрзо је враћен део предмета приватних и правних лица (хартије од вредности, делови библиотеке, архива и сл.)¹⁸, као и део верске баштине (црквене имовине) однете за време рата.¹⁹

Као део ширег политичког и економско-финансијског аранжмана који је, у виду протокола и конвенција, усвојен новембра 1923. године на Југословенско-бугарској конференцији у Софији, Краљевина СХС се одрекла својих права из чл. 125. мировног уговора (реституција), као и права наплате реквизиционих признаница својих грађана, а као накнаду је добила фиксну суму од 300.000,000 лева. Половина ове суме је исплаћена у новцу, а друга половина у натури (у цералијама и угљу из Перника).²⁰ Иначе, исплата реквизиција као обавеза Бугарске била је подложна различитим тумачењима, јер се као таква не помиње у самом уговору о миру. Бугарска је почела са исплатама 1920. године (исплећено је нешто више од 17.000 лева на име реквизиционих признаница становницима села Рујишта)²¹, али су исплате обустављене, јер је Бугарска тврдила да су реквизиције урачунате у општи репарациону суму. Услед политичких промена и притисака из Београда, Бугарска је била принуђена да промени свој став по овом питању. На поменутој конференцији у Софији октобра-новембра 1923. године Бугарска се обавезала да плати суму од 4.500,000 лева на име „специјалних рекламација” држављана Краљевине СХС.²²

Што се реституције стоке тиче, у периоду од маја 1921. до јануара 1922. године, Бугарска је предала предвиђене контингенте стоке суседним државама.

¹⁵ Види: Velizar S. Yankovitch, *Serbia and the Peace with Bulgaria. Economic and financial parallel development* (Paris: Imprimerie slave V. Jilek), 1919.

¹⁶ АЈ, 366, ф. 42, 3131, Опсервације Економско-финансијске и саобраћајне секције, октобар 1919.

¹⁷ Детаљније вид. И. Ристић, *Балкански Каин и Авељ...*, 101-104.

¹⁸ *Исто*, 104-105.

¹⁹ О томе види у: Иван Ристић, „Реституција верског наслеђа и црквене имовине из Бугарске после Првог светског рата (мисија протојереја Михаила Поповића у Софији)”, *Црквене студије*, број 15 (2018), 547-555.

²⁰ Детаљније о раду конференције, усвојеним одлукама и њиховој реализацији види у: И. Ристић, *Балкански Каин и Авељ...*, 108-109, 264-265.

²¹ АЈ, фонд 334, Министарство иностраних дела Краљевине Југославије – Дирекција за уговоре, ф. 643, ј.о. 1903, Министарство финансија-Одељењу за извршење мировних уговора, 30. 1. 1922.

²² Види напомену 18.

Краљевина СХС је добила 50 бикова, 6.330 крава музара, 5.000 коња и кобила, 4.070 волова и 12.000 оваца. Продајом ове стоке држава је инкасирала 11.868,295 динара чистог прихода.²³

Што се испоруке угља из Перника тиче, Бугарска је прве количине испоручила априла 1921, а ову своју обавезу окончала током 1927. године. Вредност испорученог угља износила је 8.570,000 златних франака.²⁴

АРХИВСКА ГРАЂА О БУГАРСКИМ РЕПАРАЦИЈАМА И РАТНОЈ ОДШТЕТИ

Архивска грађа која се односи на надокнаду ратне штете после Првог светског рата, па самим тим и на обавезе Бугарске по овом питању, дели судбину целокупне архивске грађе из периода Краљевине СХС/Југославије. Као што је познато, део најзначајније архивске грађе (политичке и поверљиве архиве) уништен је на основу одлуке југословенске Владе априла 1941. године, да не би пала у руке непријатељу. Део архивске грађе однеле су окупаторске власти. Један део ове однете грађе уништен је током ратних дејстава, док је мањи део враћен после Другог светског рата. Део архивске грађе који се налазио у Немачкој завршио је у СССР-у као ратни плен Црвене армије. Велики део архивске грађе која је остала у земљи уништен је у рату, док је део уништен као последица немара или намерних „чистки” неподобне грађе после Другог светског рата.²⁵

За анализу репарационог питања на Мировној конференцији у Паризу, као и питања надокнаде ратне штете уопште, кључна грађа налази се у фонду Делегације Краљевине СХС на конференцији мира у Паризу (1919–1920). У питању су документи у вези са радом како политичке делегације, тако и Економско-финансијске и саобраћајне секције при Делегацији, која је била састављена од економских, финансијских и саобраћајних стручњака.²⁶ Што се типа докумената тиче, углавном се ради о преписци између Министарства иностраних дела (даље: МИД) и Делегације и депешама МИД-а у којима се Делегацији дају одређене инструкције и обавештења или се од ње траже обавештења о појединим питањима и предузетим корацима; затим о преписци између Делегације и Економско-финансијске и саобраћајне секције; нотама надлежним телима Конференције мира у којима се, у

²³ Види: И. Ристић, *Балкански Каин и Авељ...*, 106; Boris Kršev, *Finansijska politika Jugoslavije 1918–1941*, (Novi Sad: Prometej, 2007), 155.

²⁴ Детаљније види у: И. Ристић, *Балкански Каин и Авељ...*, 106-107.

²⁵ Детаљније о судбини међуратних архива види у: Војислав М. Јовановић Марамбо, *Потрага за украденом историјом (Извештај о пљачки српских историјских докумената у Другом светском рату и настојањима да се врате Србији)*, (Београд: Југоисток, 2011); Ђорђе Станковић и Љубодраг Димић, *Историографија под надзором. Прилози историји историографије I* (Београд: Службени лист СРЈ, 1996), 169-197.

²⁶ Председник ове секције био је економски стручњак Коста Стојановић, а од децембра 1919. године Драгутин Дучић (Коста Стојановић је постао министар финансија). Имала је две подсекције: Економско-финансијску и Саобраћајну. О организацији и раду секције види у: Андреј Митровић, *Југославија на Конференцији мира 1919–1920* (Нови Сад: Прометеј: Београд: Радио-телевизија Србије, 2019), 67-71.

највећем броју случајева, негодује поводом предложених одредби мировног уговора са Бугарском, а које се односе на надокнаду штете. Међу овим документима налази се и важна архивска грађа о самој ратној штети коју су бугарске окупационе власти починиле за време окупације (процене штете, пописи и сл.).²⁷

Поменућемо, јер је важно за историографију Првог светског рата, да се у оквиру грађе Делегације налази и изузетно детаљан реферат Јована Вучковића, генералног конзула у Прагу, о српским ратним заробљеницима и интернираним грађанима у Аустроугарској, Бугарској и Турској.²⁸ Број ратних заробљеника (умрлих у заробљеништву, као и оних који су се вратили), као и број интернираних (умрлих у интернацији, као и оних који су се вратили) у директној је вези са проценом ратне штете причињене за време рата, баш као и број погинулих и инвалида, с обзиром да су пензије и друге принадлежности за њих, као и за породице страдалих, чиниле једну од кључних ставки приликом процене ратне штете.²⁹

Издвојићемо још један нарочито интересантан документ који открива не тако познати детаљ из рада југословенске Делегације у Паризу, а у вези са питањем које представља важан део и српске културне историје. Ради се о моштима Светог краља Милутина, које су се од 15. века налазиле у Бугарској и до Првог светског рата чувале у цркви Свете Недеље у Софији (која је по томе у народу и названа црквом Светог Краља). У депеши МИД-а упућеној Делегацији, а на захтев Министарства просвете, наводи се да је на почетку рата кивот са моштима уклоњен из поменуте цркве и „збачен не зна се куда” и изражава се страх за судбину ове светиње. Делегација је замољена да код Савезника инсистира да се мошти краља Милутина пронађу и неоштећене предају југословенској мисији у Софији, одакле ће бити пренете у манастир Грачаница на Косову и Метохији (задужбину краља Милутина). Економско-финансијска секција је известила да је у пројекту клаузула мировног уговора са Бугарском предвидела посебну одредбу по којој је Бугарска била дужна да врати мошти краља Милутина.³⁰ Као што знамо, ова одредба се није нашла у финалној верзији мировног уговора, а кивот са моштима краља Милутина се и данас налази у цркви Свете Недеље у Софији.

Да резимирамо: архивска грађа Делегације на Конференцији мира у Паризу, која се односи на процењивање и надокнаду ратне штете, пружа обиље важних података о динамици решавања овог питања на Мировној конференцији, ставовима великих сила и заинтересованих страна, као и економским и политичким импликацијама различитих предлога о регулисању овог питања у оквиру мировних уговора са побеђеним државама. Преписка и друга архивска грађа (реферати, ноте и сл.) Делегације потврђују основну политичку идеју када је реч о Бугарској, са којом су на Конференцији наступиле југословенска Влада и Делегација: Бугарска сноси одговорност за рат подједнако као и Немачка, а најодговорнија је за све невоље

²⁷ Види: АЈ, 366, фасц. 43.

²⁸ АЈ, 366, ф. 62. У овој фасцикли налази се и детаљан попис свих ратних злочина почињених од стране окупатора за време рата („Tableau des crimes autrichiens, allemands et bulgares commis en Serbie”).

²⁹ Види: АЈ, фонд 339, Делегација Краљевине Југославије при Комисији за репарације у Паризу, ф. 68, ј.о. 117, „Процене ратне штете у Србији и Црној Гори” (више докумената).

³⁰ АЈ, 366, ф. 43, 5254, дос. I-IV, МИД-Делегацији (одговор на полеђини документа), 7. 6. 1919.

(страдање војске и цивилног становништа) и штету коју је Србија претрпела за време рата. Баш као што Француска није имала обзира према Немачкој, захтевајући највишу репарациону суму и строгу динамику исплате, као и потпуну надоканду свеукупне штете, тако је и Краљевина СХС поступала према свом „највећем непријатељу” Бугарској.

Важна архивска грађа за економску историју, а која се односи на извршење мировног уговора са Бугарском, налази се у оквиру фонда Дирекције за уговоре Министарства иностраних дела Краљевине Југославије.³¹ Ради се о извршењу 142. члана Мировног уговора који се тицао процене државних добара Бугарске на територијама које је Краљевина СХС добила тим уговором. Решење о одређивању југословенских чланова мешовите југословенско-бугарске комисије која се бавила овим питањем, извештај о раду комисије, као и спискови уступљених државних добара (државних зграда, путева, шума итд) са проценом њихове вредности пружају целовиту слику о раду на окончању овог питања проистеклог из мировног уговора, а које је имало важне економске последице (с обзиром да се радило о кључним економским ресурсима, какви су путеви, железница итд.) како за Бугарску, тако и за Краљевину СХС.³² Део архивске грађе о овом питању (конкретно о процени вредности шума на територији уступљеној Краљевини СХС) налази се у фонду Министарства шума и рудника Краљевине Југославије. Ради се о детаљном извештају на десет страна (који је, нажалост, непотпун) инспектора Министарства шума и рудника Сава Вучетића, експерта за процену вредности шума, члана југословенског дела мешовите комисије.³³

У Збирци Милана Стојадиновића³⁴ налази се извештај Одељења за међународне уговоре Председништва Министарског савета Генералном инспекторату Министарства финансија. Ради се о детаљном извештају шта је и у којој мери у погледу накнаде штете извршено од онога што је било прописано мировним уговорима са Немачком, Аустријом, Мађарском и Бугарском, закључно са фебруаром 1922. године. Из извештаја сазнајемо да Бугарска још увек није почела са извршењем својих репарационих обавеза, док је повратила све предмете који су се могли наћи и идентификовати на њеној територији, као и предвиђене контингенте стоке. Највише пажње у извештају посвећено је извршењу мировног уговора са Немачком.³⁵

³¹ Одељење за извршење мировних уговора формирано је 1919. године при Председништву Министарског савета Краљевине СХС. Његов задатак био је да прати и предузима све неопходне мере, у сарадњи са другим министарствима, у циљу извршења мировних уговора. Од 1922. године Одељење је припојено Министарству иностраних дела, а од 1926. године носи назив Дирекција за уговоре.

³² АЈ, 334 (Дирекција за уговоре), ф. 617, ј.о. 1861. (више докумената)

³³ АЈ, фонд 68, Министарство шума и рудника Краљевине Југославије, ф. 72, ј.о. 241, Извештај министру шума и рудника

³⁴ Милан Стојадиновић (1888–1961) био је истакнути југословенски економиста, политичар и државник. Био је министар финансија Краљевине СХС у Влади Николе Пашића (1924–1926) и председник југословенске Владе (1935–1939).

³⁵ АЈ, збирка 37, Милан Стојадиновић, ф. 33, ј.о. 243, Извештај бр. 1011, од 26. 2. 1922.

У фонду Министарства финансија Краљевине Југославије налази се неколико вредних докумената. Један од њих је и извештај овог министарства послат делегату при Комисији за репарације Мати Бошковићу, са објашњењима у вези са питањима бугарских (и осталих) репарација, као и других финансијских питања проистеклих из мировних уговора (различитих потраживања, зајмова итд.). У тачки 6. налази се појашњење да се исплате које је Бугарска извршила на основу протокола мешовите југословенско-бугарске комисије из новембра 1923. године³⁶ не могу урачунати на конто бугарских репарација (регулисаних 121. чланом мировног уговора), јер су оне извршене на основу 125. члана уговора. Друга два документа (извештаји делегата Мате Бошковића Министарству иностраних дела) тичу се питања бугарских репарација на Првој хашкој конференцији.³⁷ Југословенска страна била је против како умањења бугарских репарација, што су предлагале велике силе, тако и против умањења југословенског удела у бугарским репарацијама на 2%.³⁸

У фонду Министарства правде Краљевине Југославије сачувани су протоколи мешовите југословенско-бугарске комисије која је заседала у Софији у току октобра и новембра 1923. године (чије смо одлуке већ помињали). Из угла економске историје, важне одлуке ове конференције, осим ликвидације питања реквизиционих плаћања и реституције различитих предмета и хартија од вредности (125. члан мировног уговора), тичале су се и следећих питања: секвестра, односно привремене управе над имањима бугарских држављана на територији Краљевине СХС (југословенска Влада је одлучила да оконча привремену управу, односно „подигне секвестар”); обештећења југословенских држављана којима су у Бугарској одузета имања на основу закона о аграрној реформи (Бугарска је пристала да исплати 50% вредности имања); питање обвезница бугарског златног зајма из 1909. године. У оквиру сачуваних докумената налазе се и процене правне заснованости закључених протокола и то у делу који се односи на секвестар над имовином бугарских држављана.³⁹ Нажалост, у прегледаној архивској грађи нисмо пронашли записнике са конференције, што значајно отежава реконструкцију њеног рада, као и детаљну анализу ставова делегација.

У фонду Министарства вера Краљевине Југославије налази се грађа о реституцији верског наслеђа. У питању су изузетно значајни документи који се тичу једне од запостављених тема када је у питању ратна одштета, а то су тзв. културне репарације, односно питање реституције културних добара однетих за време рата

³⁶ Види напомену 18

³⁷ Прва хашка конференција радила је од 6. до 30. августа 1929. године. На њој је расправљано о финансијској страни ликвидације последица рата, евакуацији француских и белгијских трупа из Рајнске области итд. Види: Јован М. Јовановић, *Дипломатска историја нове Европе*, књ. 1 (Београд: Издавачка књижара Косте Ј. Михајловића, 1938), 334-338; Одлукама Друге хашке конференције (из јануара 1930. године) југословенски удео у бугарским репарацијама повећан је на 5%, у односу одлуку Прве хашке конференције када је тај удео износио 2%. Види: И. Ристић, *Балкански Каин и Авељ...*, 111.

³⁸ АЈ, 70, ф. 463, извештај од 1. 10. 1929.

³⁹ АЈ, фонд 63, Министарство правде Краљевине Југославије, ф. 51, ј.о. 166, Закључни протоколи и пропратна документа

од стране окупаторских држава, као и надокнаде штете за уништена добра.⁴⁰ У питању је преписка између Одељења за извршење мировних уговора и Министарства вера о реституцији верског наслеђа; преписка о мисији београдског протојереја Михаила Поповића који је као специјални делегат боравио у Софији јуна 1921. године; прослеђени извештаји Посланства у Софији о овом питању; детаљан извештај протојереја Поповића о боравку у Софији, разговорима са високим представницима бугарске цркве и државе (члановима бугарске Комисије за реституцију српског верског наслеђа), у којима се могу наћи занимљиве референце о политичким односима, историји и будућности српско-бугарских односа; записник о пријему предмета које је протојереј Поповић донео из Софије; један протокол о примопредаји на бугарском језику; акт о предаји дела предмета који припадају верској и културној баштини из јануара 1923. године.⁴¹

248

Архивска грађа у вези са темом овог рада налази се и у фонду Делегације Краљевине Југославије при Комисији за репарације у Паризу. У оквиру фонда сачувану су записници, анекси и одлуке ове комисије. У овим документима третирају се питања у вези са бугарским обавезама која смо већ помињали, али сада не из угла заинтересованих страна, већ комисије надлежне да доноси кончане и обавезујуће одлуке. То су следећа питања: процена бугарских добара на основу 142. члана мировног уговора; одлагање плаћања бугарских репарација (1922. године); испоруке стоке из Бугарске; реституције из Бугарске на основу 125. члана мировног уговора; извештаји о раду Међусавезничке комисије за репарације у Софији; подела бугарских репарација; реализација југословенско-бугарских конвенција из 1923. године, итд.⁴² Дакле, у питању су различите одлуке Комисије за репарацију које се у форми тумачења, објашњења, преведене или у исечцима (одломцима), могу наћи и у оквиру домаће архивске грађе сачуване у већ поменутих фондовима.

Појединачни документи о бугарским репарацијама и другим обавезама које се тичу накнаде штете налазе се и у фондовима посланстава Краљевине Југославије у иностранству, највише у фондовима Посланстава у Паризу и Лондону.⁴³ Ово је разумљиво, с обзиром да је у Паризу било седиште Комисије за репарације, док је Велика Британија била једна од великих сила које су активно учествовале у репарационој политици током двадесетих година, односно у регулисању овог питања у складу са својим економским и политичким интересима. Највећи део архивске грађе која се односи на нашу тему чини преписка између МИД-а и посланстава,

⁴⁰ О овој теми види занимљив рад, један од ретких нама познатих, који се бави тематиком реституције културних добара на Мировној конференцији и после ње: "Tomás Irish, The Paris Peace Conference and Cultural Reparations after the First World War", *The English Historical Review*, Volume 137, Issue 589, December 2022, 1693-1724. Између осталог, аутор у једном делу разматра и „културно насиље“ Бугарске у окупираној Србији.

⁴¹ АЈ, фонд 69, Министарство вера Краљевине Југославије, ф. 65, ј.о. 108.

⁴² АЈ, 339, ф. 15, ј.о. 34; ф. 17, ј.о. 37; ф. 18, ј.о. 38; ф. 19, ј.о. 40; ф. 23, ј.о. 49; ф. 25, ј.о. 51; ф. 27, ј.о. 55; ф. 30, ј.о. 59; ф. 35, ј.о. 66; ф. 41, ј.о. 72; ф. 46, ј.о. 78; ф. 48, ј.о. 80; ф. 52, ј.о. 84; ф. 55, ј.о. 89; ф. 58, ј.о. 93, 94, 95, 96.

⁴³ Види: АЈ, фонд 388, Посланство Краљевине Југославије у Паризу, ф. 8, ј.о. 21; ф. 9, ј.о. 22, 23; АЈ, фонд 341, Посланство Краљевине Југославије у Лондону, ф. 49, ј.о. 151; ф. 50, ј.о. 154.

затим између посланстава и делегата при Комисији за репарације, као и прослеђени извештаји делегата при овој комисији, али и поједине одлуке Комисије за репарације.

РЕЗИМЕ

Тема рада су бугарске репарације и остали облици надокнаде ратне штете (реституције и реквизициона плаћања) после Првог светског рата. Рад има три дела: у првом делу се износе опште информације о питањима ратне одговорности и ратне одштете после Првог светског рата, у светлу новонасталих политичких односа између земаља победница и побеђених земаља, али и између самих земаља победница, односно између великих сила које су чиниле победничку коалицију; у другом делу се говори о бугарским обавезама према Краљевини СХС, односно одредбама мировног уговора које су регулисале питања ратне одштете; у трећем делу дат је преглед архивске грађе, односно најважнијих архивских фондова у којима се налази грађа о бугарским репарацијама и другим обавезама у вези са ратном одштетом. У овом делу се предочавају врсте и садржаји докумената похрањених у овим архивским фондовима. Циљ је да се укаже на расположивост и разноврсност сачуване архивске грађе, као и на одређене недостатке у сачуваној архивској грађи, с обзиром на познату околност о страдању архивске грађе међуратне Југославије у Другом светском рату. Коришћени су метод дескрипције и метод критичке анализе архивске грађе. Указано је на изузетан значај појединих докумената, односно целина архивске грађе (као што је архивска грађа о реституцији верске баштине, или о појединим мање познатим, и у науци само делом обрађеним, питањима у вези са појединим аспектима извршења мировног уговора са Бугарском, као што је питање секвестра или питање процене вредности бугарских добара на територији уступљеној Краљевини СХС и сл.). Није био циљ, нити формат рада то дозвољава, да се анализира сваки архивски фонд или збирка у којима се налазе документи о бугарским обавезама проистеклим из мировног уговора, а које се тичу ратне одштете. Појединачни документи се налазе у многим архивским фондовима и збиркама, похрањеним у различитим архивима. Жеља аутора је да укаже на оне архивске фондове и збирке у којима се налазе целине грађе, односно више докумената тематски и/или хронолошки повезаних, на основу којих се може реконструисати један заокружени просец или одређено питање из домена нашег интересовања. Другу групу докумената чине детаљни и обимни извештаји о појединим питањима који сами за себе, и без других докумената, представљају заокружену целину. За научну обраду тема као што су репарације и ратна одштета такви документи представљају драгоцене изворе. Питање извршења мировних уговора после Првог светског рата, па и питање ратне одштете, као саставни део извршења мировних уговора, мало је заступљено у науци, односно радови посвећени овој теми могу се избројати на прсте једне руке. Зато верујемо да ће овај рад послужити као својеврсни водич будућим истраживачима заинтересованим за ове важне теме из међуратне историје југословенске државе, али и из једног од најбурнијих периода европске историје.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Архив Југославије (АЈ)

- Делегација Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу (фонд 366)
- Делегација Краљевине Југославије при Комисији за репарације (фонд 339)
- Министарство иностраних дела Краљевине Југославије (фонд 334)
- Министарство финансија Краљевине Југославије (фонд 70)
- Министарство шума и рудника Краљевине Југославије (фонд 68)
- Министарство правде Краљевине Југославије (фонд 63)
- Министарство вера Краљевине Југославије (фонд 69)
- Посланство Краљевине Југославије у Паризу (фонд 388)
- Посланство Краљевине Југославије у Лондону (фонд 341)
- Збирка Милана Стојадиновића (37)

250

Објављени извори:

- *Zapisi sa sednice delegacije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*, приг. Bogdan Krizman, Bogumil Hrabak. Beograd: Kultura, 1960.
- *Уговор о миру са Бугарском (Нејски уговор)*. Београд: Геца Кон, 1927.

Литература:

- Бакић, Драган П. „Матеја Мата Бошковић. Прилог за биографију српског дипломате”. У: *Србија 1918: ослобођење домовине, повратак ратника, живот у новој држави*, ур. Љубодраг П. Ристић, 155-181. Чачак: Међуопштински историјски архив Чачак; Institut za kulturne in spominske študije, Ljubljana; Центар за историју Југославије и савремену националну историју Филозофског факултета у Београд, 2021.
- Irish, Tomás. “The Paris Peace Conference and Cultural Reparations after the First World War”. *The English Historical Review*, Volume 137, Issue 589, (December 2022): 1693-1724. (<https://doi.org/10.1093/ehr/cead004>)
- Јовановић, Јован М. *Дипломатска историја нове Европе 1*. Београд: Издавачка књижара Косте Ј. Михајловића, 1938.
- Јовановић Марамбо, Војислав М. *Потрага за украденим историјом (Извештај о пљачки српских историјских докумената у Другом светском рату и настојањима да се врате Србији)*. Београд: Југоисток, 2011.
- Kindlberger, Čarls. *Svet u depresiji od 1929. do 1939*. Beograd: Laguna, 2021.
- Krivokapić, Boris. *Enciklopedijski rečnik međunarodnog prava i međunarodnih odnosa*. Beograd: Службени гласник, 2010.
- Kršev, Boris. *Finansijska politika Jugoslavije 1918–1941*. Novi Sad: Prometej, 2007.

- Митровић, Андреј. *Југославија на Конференцији мира 1919–1920*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2019.
- Момбауер, Аника. *Узроци Првог светског рата*. Београд: Слио, 2013.
- Николајевић, Борко. *Репарације. Развој послератних односа између држава поводом репарација, с посебним освртом на време после Првог и Другог светског рата*. Сарајево: Издавачко предузеће „Veselin Masleša”, 1956.
- Попов, Чедомир. *Од Версаја до Данцига*. Београд: Завод за уџбенике, 2015.
- Ристић, Иван. „Реституција верског наслеђа и црквене имовине из Бугарске после Првог светског рата (мисија протојереја Михаила Поповића у Софији)”. *Црквене студије*, бр. 15 (2018): 547-555.
- Ристић, Иван. *Балкански Каин и Авељ. Бугарска у југословенској политици (1919–1929)*. Београд: Институт за новију историју Србије; HERAedu, 2023.
- Sretenović, Stanislav. „Репарације победених, дугови победника: случај Француске и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије”. *Filozofija i društvo*, број 1 (2009): 223-243.
- Станковић, Ђорђе и Љубодрог Димић. *Историографија под надзором. Прилози историји историографије I*. Београд: Службени лист СРЈ, 1996.
- Стојанов, Никола. *Репарацији и междужојсзни дџлгове*. Софија: Печатница „П. Глушков”, 1933.
- Хофман Опојлевић, Лидија, „Делегација Краљевине Југославије при Комисији за репарације у Паризу (1919–1930)”, *Архив. Часопис Архива Југославије*, број 1-2 (2012), 19-31.
- Yankovitch, Velizar S. *Serbia and the Peace with Bulgaria. Economic and financial parallel development*, Paris: [Imprimerie slave V. Jilek], 1919.

Чланак у on-line часопису

- Guillaume, Richard. „War Damage and Reparation During Worl War I in Europe: Betwen Individual Rights and State Interventionism“. *Law and War* 2021, 9781925984842. hal-03629430 (доступно на: <https://hal.science/hal-03629430/document>, приступљено: 24. 9. 2024)

Ivan RISTIĆ, PHD

BULGARIA'S WAR REPARATIONS AND COMPENSATION AS AN ECONOMIC AND POLITICAL ISSUE AFTER THE FIRST WORLD WAR - A LOOK THROUGH THE ARCHIVAL MATERIAL

Summary

252

The topic of this paper is Bulgaria's reparations and other forms of war damage compensation (restitution and requisition payments) after the First World War. The work has three parts: the *first part* provides general information regarding the issue of war responsibility and war compensation after the First World War in the light of the new political relations between the winning countries and the defeated countries, but also between the winning countries themselves, that is, between the Great Powers of the winning coalition; the *second part* deals with Bulgaria's obligations towards the Kingdom of SCS, that is, the provisions of the peace treaty that regulated issues of war reparations; the *third part* presents an overview of the archival material, i.e. the most important archival fonds containing material on Bulgaria's reparations and other obligations related to war reparations. This part presents the types and contents of documents stored in these archival fonds. The goal is to emphasise the availability and diversity of preserved archival material, as well as certain deficiencies of the preserved archival material, considering the well-known fact that the archival material of interwar Yugoslavia suffered in the Second World War. Descriptive method and the method of critical analysis of archival material were used. The exceptional importance of certain documents, i.e. the whole of archival material, was identified (such as the archival material on the restitution of religious heritage, or on certain lesser-known and only partially addressed issues related to certain aspects of the execution of the Peace Treaty with Bulgaria, such as the issue of sequestration or the issue of assessing the value of Bulgarian assets on the territory ceded to the Kingdom of SCS, etc.). It was not the goal, nor does the format of the paper allow it, to analyse every archival fonds or collection containing documents on Bulgarian obligations arising from the Peace Treaty which concern war reparations. Separate documents are found in many archival fonds and collections, stored in different archives. The author wishes to draw attention to those archival fonds and collections that contain wholes of material, i.e. several documents that are related thematically and/or chronologically based on which a complete process can be reconstructed. The second group of documents consists of detailed and voluminous reports on certain issues, which by themselves, and without other documents, represent a complete collection. For the scholarly treatment of topics such as reparations and war reparations, such documents represent valuable sources. The question of the execution of peace treaties after the First World War, including the question of war reparations, as an integral part of the execution of peace treaties, is insufficiently represented in scholarly works, that is, the works dedicated to this topic can be counted on the fingers of one hand. That is why we believe that this work will serve as a kind of guide for future researchers interested in these important topics from the history of interwar Yugoslavia but also from one of the most turbulent periods of European history.